

**ПИТАННЯ РЕЛЕВАНТНОСТІ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ
ТЕХНОЛОГІЙ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПІДТРИМКИ ВЧИТЕЛЯМИ
ОСВІТНІХ РЕФОРМ З УРАХУВАННЯМ ТИПІВ СТАВЛЕННЯ ДО
ОСВІТНІХ ІННОВАЦІЙ**

**ISSUES OF RELEVANCE OF THE SOCIO-PSYCHOLOGICAL
TECHNOLOGIES IN ENSURING SUPPORT OF EDUCATIONAL
REFORMS BY THE TEACHERS, TAKING INTO ACCOUNT THE TYPES
OF THEIR ATTITUDE TO EDUCATIONAL INNOVATION**

*Гриценко Людмила Іванівна, науковий співробітник лабораторії
психології спілкування Інституту соціальної та політичної психології
НАПН України (Київ, Україна).*

*Grytsenok Liudmyla I., Researcher of laboratory of the psychology of
communication Institute of Social and Political Psychology National Academy
of Educational Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine).*

Анотація. В статті аналізується роль ставлення педагогічних спільнот до шкільних реформ в успішності їх впровадження. Запропоновано авторську експрес-методику відстеження ставлення педагогів до освітніх змін в ході добору та застосування соціально-психологічних технологій забезпечення підтримки реформи загальної середньої освіти.

Ключові слова: освітня реформа, ставлення, опір, підтримка, соціально-психологічні технологія.

Summary. The article analyzes the role of attitude of the pedagogical communities to school reforms in the success of their implementation. The author proposes an express method of tracking the teachers' attitude to educational changes during the selection and application of social and psychological technologies to support the reform of general secondary education.

Keywords: educational reform, attitude, resistance, support, socio-psychological technology.

Постановка проблеми. Мінливість, динамічність, реформи, - поняття, які стали невід'ємними характеристиками сучасного світу. Система освіти,

попри те, що завжди вважалася найменш придатною для кардинальних змін, змушена відповідати на виклики нових суспільно-економічних реалій. Теорія державного управління розглядає освітню зміну як різновид соціальної трансформації. У системі життєвих сенсів суспільства знань ідеї змін, новацій і прогресу є самоцінністю. Українська система освіти активно реформується, щоб відповідати світовим тенденціям, потребам економіки, сучасним особистісним і суспільним запитам. Реформування освіти – комплексна інноваційно-освітня діяльність, направлена на кардинальне оновлення освітньої системи у відповідності із якісно новими цілями та задачами розвитку, що виникли в у нових для неї політичних і соціально-економічних умовах внутрішнього та зовнішнього довкілля. Досліджуючи проблеми психологічного аналізу інноваційних проектів та навчальних матеріалів в системі шкільної освіти в контексті реалізації положень нової української школи українські психологи стверджують, що розробка релевантного завданням методичного оснащення потребує довідзначення та конкретизації завдань власне психологічного аналізу [4]. Особливої значущості набуває модернізація загальної середньої освіти. А носіями освітніх змін М. Фуллан, автор книги «Сили змін. Вимірювання глибини освітніх реформ» вважає вчителів.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій засвідчив, що проблема суспільної підтримки реформ викристалізувалася в ході кількох хвиль їх запровадження і удосконалення в усьому світі. Дослідниками давно визнано, що існує кілька факторів, що впливають на успішність змін, які не може ігнорувати жоден, хто намагається впровадити хоч які нововведення в освіту. Наприклад, у дослідженнях Каравас-Дукаса 1995 року ставлення вчителів до інновацій та процесу реформ виділяється серед факторів, що впливають на успіх чи гальмування впровадження інновацій у грецьких державних середніх школах. «Віра вчителів у недоцільність інновації є важливим фактором, що перешкоджає впровадженню інновацій. Нездатність вчителів впоратися з викликами змін внаслідок власної несумісності з нею чи

неспроможність пристосувати інновацію до існуючих реалій були визнані важливими причинами опору» вчителів інноваціям [16, с.65-66]. До аналогічних висновків прийшло і дослідження 2009 року в Японії (Бьорк). Більшість японських викладачів скептично ставилися до запропонованих змін і демонстрували різні форми і рівні спротиву: одні намагалися об'єднати старі підходи з новими; деякі ніби й розуміли користь нового, але сумнівалися в його перевагах, треті відкинули новації і жалкували за витраченим на них часом. Такі уявлення суттєво зменшили прихильність до запроваджуваної Міністерством освіти Японії освітянської реформи. Констатуючи специфіку ставлення вчителів до впровадження національних стандартів в початкових школах Індонезії на II Міжнародній конференції з мови, освіти та інновацій (2015) I. Iskandar серед факторів, котрі перешкоджали впровадженню новацій, назвав непоінформованість, невідповідність інформації, відсутність у вчителів розуміння новації, особистісних, матеріальних ресурсів та відповідної підготовки. Вчителі не є пасивними одержувачами нововведень «згори». Вони приймають і впроваджують інноваційні ідеї лише оцінивши їх і переконавшись в їх ефективності [15]. Вивчення досвіду освітніх реформ в різних країнах показує, що для ефективних змін та результатів на рівні школи недостатньо просто масштабного залучення ресурсів та навчання персоналу [14, с.72].

Успіху реформ Фінляндії, окрім високої кваліфікації вчителів, хорошого матеріально-технічного забезпечення і гідного професійного середовища, сприяло відчуття причетності, висока відповідальність за спільне напрацювання (курикулуму і діагностичні оцінювання), наголошення на соціальній згуртованості, самоорганізації як важливій соціальній меті, та тісна ув'язка цих установок з реформуванням освіти, розбудова мереж між школами задля заохочення та поширення інновацій [8, с.16-18].

Затребуваними виявилися і соціально-психологічні технології як засоби зміни/формування ставлень, зокрема – ставлення до освітніх інновацій та реформ. Поняття «технологія» визначається як сукупність прийомів і

способів отримання, обробки й переробки, опису виробничих процесів, інструкцій з впровадження, технологічні правила, вимоги, карти, графіки [1]. Процесуальні аспекти освітніх змін, технології формування силового поля підтримки та попередження супротиву впровадженню освітніх перетворень привертають інтерес дослідників всього світу [8].

Невід'ємною умовою успішності освітніх перетворень виступає підтримка з боку учасників освітнього процесу та широкої громадськості. Адже, відповідно до одного з положень теорії ставлення, поведінку і діяльність суб'єктів визначає сприйняття ними подій і явищ. Тобто ставлення особистості до різного роду освітніх змін не лише впливає на сприйняття нововведень, але і детермінує її суб'єктність в процесі освітніх реформ, ймовірність реальної участі у впровадженні змін. Так, якщо звернутися до вітчизняних досліджень, які стосуються ставлення до нового в освіті, (Г.М. Бевз, С. В. Баранова, В. О. Васютинський, Л.І. Гриценко, О. І. Гуменюк, Р.С. Гуревич, С. М. Іванченко, О.М. Капустюк, С.Л. Кравчук, Ю.А. Махновець, А.Н. Плющ, М.М. Слюсаревський, О. І. Хоріна, П.Д. Фролов та інші), то від особливостей відображення в громадській думці та соціально-психологічного супроводження трансформаційних процесів в Україні, ми так само передбачувано приходимо до висновку про необхідність цілеспрямованої роботи з уявленнями освітян про реформу загальної середньої освіти та ставленнями щодо її запровадження [2;3;8;9;10;12].

Мета статті – спираючись значущість ставлень педагогів до впровадження шкільних реформ, описати застосування авторської експрес-методики «Модель оцінки ставлення» до освітніх інновацій для визначення соціально-психологічних технологій в забезпеченні підтримки педагогами реформи загальної середньої освіти з урахуванням їхнього ставлення до передбачених нею освітніх змін.

Викладення основного матеріалу. Впроваджувана сьогодні в системі освіти змістовна і сутнісна реформа ставить перед соціально-психологічною наукою амбітне завдання – віднайти дієві засоби забезпечення підтримки

педагогами процесу реформування, що має сприяти успішному функціонуванню системи освіти в сучасних умовах. На формування образу інновації в громадській думці найбільшою мірою впливають: інформація про інновацію; власний досвід взаємодії з інновацією; культура, система норм і цінностей, прийнятих у суспільстві [7, с.53].

Враховуючи значущість підтримки громадськості, особливо педагогічної спільноти, як ключового компонента запланованих перетворень в реалізації Концепції Нової української школи, *актуалізується питання технологізації як умови забезпечення ефективності процесу зміни ставлень.*

Найчастіше в науковій літературі соціально-психологічна технологія визначається як алгоритм, процедура здійснення дій у різних областях суспільної практики. Але зі зведенням соціально-психологічної технології до алгоритмів і процедур із визначення технології «випадає» її найсуттєвіша характеристика – *ефективність досягнення мети.* [3, с.96-98]

Серед усієї множини існуючих технологій М.М. Слюсаревським та С.М. Іванченко виділено інформаційні, акціональні, соціальні мережі і «фонові» технології (забезпечують формування інноваційного контексту)/ Інформаційні включають інформаційні кампанії, рекламу, повідомлення у ЗМІ тощо і активно розвиваються разом із технологіями зв'язку та обміну інформацією, загальною «діджиталізацією» суспільства. Акціональні (діяльнісні) технології поєднують ігрові та діяльнісні форми взаємодії з інновацією. Їх основною метою є залучення аудиторії до активного обговорення, під час якого учасники формують власну думку про предмет обговорення. Співробітниками Інституту соціальної та політичної психології НАПН України Г.М. Бевз, С.В. Барановою, О.І. Гуменюк, С.М. Іванченко, О.І. Хоріною були описані і апробовані технології збагачення громадської думки, надання повноважень, розвитку спроможності, дослідження дією, світове кафе тощо. В окремий кейс виділені нетворкінгові технології (як от соціальні мережі, які охоплюють великі групи людей і мають великий мобілізаційний потенціал) [6, с.41].

Підтримка позитивного ставлення до освітніх змін передбачає формування у учасників освітнього процесу та широкої громадськості здатності до аналізу змісту реформ. Тож необхідно забезпечити ситуацію, в якій «має відбуватися посил до особистої та індивідуальної користі, які отримує спільнота та кожен окремо, що мотивуватиме до активної діяльності у напрямку підтримки» освітньої реформи, яка згодом має «перетворитися на особистісне прагнення втілити конкретні заходи у власному життєвому досвіді». [6, с.20]

Слюсаревський М.М., наголошуючи на необхідності напрацювання комплексу соціально-психологічних заходів з формування позитивної громадської думки щодо актуальних проблем розвитку освіти, виділив три групи заходів: *медіасупровід* процесу впровадження освітніх інновацій; *заходи з використанням форм і методів соціальної взаємодії*, інтерактивних та інших технологій; *поширення досвіду* успішного реформування освіти, просування його позитивних зразків у публічному просторі, забезпечення необхідних для цього науково-методичних, організаційних та матеріально-технічних умов [9, с.42].

Відомо, що існує так званий «психологічний поріг» для сприйняття інновацій. Однак з набуттям особистого досвіду або в ході реалізації відповідних соціально-психологічних заходів (технологій) співвідношення між тими, хто прийняв і опирається інновації змінюється. Етап «пожинання плодів» у роботі із прийняттям освітніх новацій відтермінований у часі, однак *успішність процесу можна відстежувати за динамікою типів ставлення*.

Дослідженнями педагогів-науковців установлена різноманітність типів людей за їхнім ставленням до інновацій. Найпопулярнішими у маркетологів та політологів є класифікації «споживачів новинок» за часом прийняття ними інновацій. Так, Гончаренко Л.П. і Арутюнов Ю.А. виділяють «новаторів», «ранніх послідовників», «ранню більшість», «запізнілу більшість», «відстаючих». *Всі ці типи представлені у суспільстві у певному*

*співвідношенні. «Новаторів» налічується приблизно 2,5 %. Вони схильні до ризику, полюбляють випробовувати нове, навіть йдучи при цьому на певний ризик. «Ранні послідовники» (13,5%) виступають лідерами думок у своєму середовищі, нововведення приймають рано, хоча і з обережністю. «Рання більшість» (34 %) – обачні, приймають нововведення раніше середнього, рідко бувають лідерами. «Запізніла більшість» (34 %) налаштована скептично, сприймають новинку тільки випробуваною. «Відстаючі» (16%) пов'язані традиціями, тому нове або взагалі не сприймають або приймають коли перестане бути новинкою (вже й не нове) [4]. Більше 80% все ж рано чи пізно приймають нововведення. Найбільшу нішу - близько 70% – складають групи ранньої і запізнілої більшості (по 34%). Число тих, хто не сприймає інновацію поки вона нею є - в нормі менше 16%. А от висока сприйнятливості нового від природи властива дуже малому відсотку суспільства. Тому *інноваційну сприйнятливості у інших можна і треба підвищувати і посилювати.**

В статті Гуревич Р.С. наведено схожу класифікацію, в якій виділено такі типи, як: «новатори», «ентузіасти», «раціоналізатори», «нейтралі», «скептики-консерватори» і «ретрогради» [11, с.4]. Як бачимо, як і в наведеній вище класифікації, для «новаторів» характерна висока пошукова активність, вони потребують нового, прагнуть все удосконалювати, схильні до творчої, «надситуативної активності», реагують навіть на латентні зміни і можливості ситуації. «Ентузіасти» теж легко приймають нове, котре як продукт творчої думки, є для них самоціним. А от «раціоналізатори» приймають новинки лише за користь, враховуючи можливі труднощі упровадження. У «нейтралів» ставлення до нового обережне, вони діють у рамках заданих правил, не виявляючи ініціативи. «Скептиків-консерваторів» лякає невизначеність, тому не надто довіряють навіть очевидно корисній новації, не розуміють суті і наслідків нововведень, ображаються на критику, побоюються зауважень щодо профкомпетентності, що набуті уміння та навички стануть незатребуваними, але й не бажають витратити сил на

підвищення кваліфікації. Дуже схожими на них виглядають «ретрогради», котрі звертаються до минулого в пошуках опори - усталених принципів та підходів своєї діяльності. Вони подібні «новаторам» своєю активністю, яка, однак, переслідує протилежну мету - блокувати нове.

З огляду на мету - окреслити особливості застосування соціально-психологічних технологій в забезпеченні підтримки педагогами реформи загальної середньої освіти з урахуванням їхнього ставлення до передбачених нею освітніх змін., - традиційні класифікації на основі швидкості включення в інноваційний процес не завжди зручні в якості критерію добору та вимірювального інструмента для оцінювання результативності соціально-психологічної технології. Більш ергономічним є поділ на типи за модальністю ставлення до нового (позитивне-негативне ставлення). Саме він часто застосовується з метою вимірювання і відстеження динаміки громадської думки. Аби мати можливість відстежувати не просто динаміку позитивного ставлення, а зміну в підтримці освітніх реформ, ми доповнили модель шкалою активності-пасивності, яка у класифікаціях, наведених вище, проглядається в описовій формі, але не передбачає процедури вимірювання.

Спираючись на вищевикладені підходи та розроблені нами раніше моделі «ставлення до здоров'я» (Гриценко, 2010), «ставлення до праці», виокремлюємо типи ставлення до реформування системи освіти (освітніх змін /інновацій) ми за двома показниками-векторами: емоційним – (негатив – «заперечення-неприйняття»/ позитив-«схвалення, що характеризує прийняття») і дієвість («пасивність- активність»). І пропонуємо в якості інструмента визначати тип ставлення за модальністю (позитивне, негативне, нейтральне) і за активністю (дієвістю) – активне, пасивне. Кожен з цих показників може варіюватись від одного полюса до іншого, формуючи п'ять основних типів ставлення. Ця модель формує кілька полів, які охоплюють всю множину ставлень окремих суб'єктів, розбиваючи її на відносно гомогенні групи: «А+», «П+», «П-«, «А-«, «Н=»

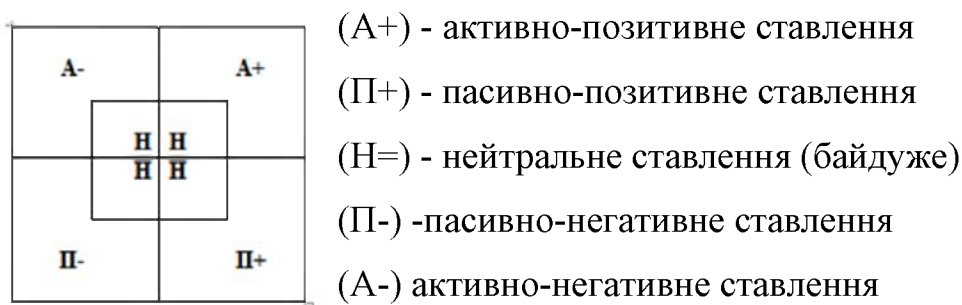

Рис. 1. Модель оцінки типу ставлення до освітніх реформ

Ця модель дуже ергономічна і дозволяє в експрес-режимі визначити характеристики ставлення спільноти, чи окремої особи, щодо якої застосовуватиметься та чи інша технологія і відстежувати викликану цим застосуванням динаміку. На її основі можна планувати індивідуальні завдання щодо представників кожної з груп та диференційовані для динамічних типогруп в цілому.

Модель полегшує елевацію учасників того чи іншого заходу чи процедури. Так, навіть затятий ретроград може отримати мотивуючий бонус-підтримку за «активність» і в чомусь перестати конкурувати, а стати в один ряд з активістом і новатором. Вона дозволяє зробити процес оцінки/самооцінки ставлення до змін гнучким, бо іноді вириває людину із шаблонної «ролі», виявляючи різні аспекти позиції протягом однієї зустрічі, до та після діяльності, на певному відрізку часу, унаочнює переміщення по полях, тому її застосування може дозволити вивести особу із стану навченої безпорадності та запустити процес змін.

Отже, наявність такої типізації дає можливість добору релевантних потребам конкретної спільноти соціально-психологічних технологій, і, якщо тільки з певних причин не ставилась зовсім інша мета, може суттєво збільшити число прихильників реформ. Дана модель дозволяє в плануванні соціально-психологічних технологій та відстеженні їх ефективності послідовно слідувати розумінню підтримки реформ як «активно-позитивного», дієвого ставлення [3].

Все це дозволяє вирішити питання релевантності соціально-психологічної технології, тобто відповідності особливостям ставлення до

освітніх реформ тієї групи, спільноти, щодо якої вона застосовується.

Для тих соціально-психологічних технологій, які забезпечуватимуть «перетікання» членів спільноти від негативного і байдужого ставлення, пасивності - в бік прийняття, самовираження і дієвої участі в процесі змін, до збільшення відчуття причетності), характерно наступне: дозволяють чи сприяють виявленню переваги новації над існуючим; мають високий ступінь відповідності і сумісності прийнятим цінностям і досвіду педагога; дозволяють осмислити складність і доступність цілей оволодіння новаціями, їм властива «подільність», тобто можливість поетапного введення нововведень і поступової оцінки результатів; комунікаційна наочність (можливість зрозуміло описати корисність і вигоду від застосування інновації). Важливо пам'ятати, що інновації, корисність яких може бути оцінена кількісно (матеріально), часто здаються на перший погляд більш привабливими, ніж інновації, спрямовані на якісне поліпшення системи. Останнє ще потребує унаочнення і розуміння віддаленості результату і неповної передбачуваності наслідків. Прикладом може слугувати всеукраїнський конкурс-квест «Реформа – шлях до школи моєї мрії», метою якого є привернення уваги громадськості до освітніх інновацій шляхом запровадження соціально-психологічної технології забезпечення ефективної підтримки вчителями, учнями та їхніми батьками реформи у сфері загальної середньої освіти [12].

Адже основною ідеєю нашого дослідження є пошук можливостей переходу освітян з позиції об'єкта реформування до активного суб'єкта, рівноправного учасника та співавтора реформ.

Висновки. Суть технологізації в забезпеченні підтримки педагогами реформи середньої освіти як активно-позитивного ставлення полягає в забезпеченні відтворюваних, структурованих процедур, які мають певну гарантовану ефективність. Для релевантного застосування соціально-психологічних технологій потрібен ергономічний інструмент, який би дозволив оперативно відстежувати головні ефекти його застосування. В

якості такого інструменту може слугувати авторська експрес-методика оцінки типу ставлення до освітніх реформ.

Література

1. *Академічний тлумачний словник української мови в 11 томах (1970–1980)*
<http://sum.in.ua/s/tekhnologhija>
2. Бевз Г. М. Формування громадської думки щодо реформ методом «дослідження шляхом участі» *Збірник наукових праць «Вісник післядипломної освіти». Серія «Соціальні та поведінкові науки», 2019, Вип. 8(37), 10-22.*
<https://doi.org/10.32405/2522-9931>
3. Гриценко Л.І. Соціально-психологічні технології як інструмент забезпечення підтримки громадськістю освітніх змін. *Перспективні напрямки розвитку сучасних педагогічних і психологічних наук : збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 7-8 лютого 2020 р.)* - Харків: Східноукраїнська організація «Центр педагогічних досліджень», 2020, Ч.ІІ, с. 96-100.
4. Гончаренко Л.П., Арутюнов Ю.А. *Инновационная политика : учебник*, М. : КНОРУС, 2011, 350 с.
5. Дзюбка Л.В., Шатирко Л.О. Проблеми психологічного аналізу інноваційних проектів та навчальних матеріалів в системі шкільної освіти в контексті реалізації положень нової української школи. *Формування позитивної громадської думки щодо освітніх інновацій: підсумки IV етапу експерименту : матеріали круглого столу (м. Київ, 13 червня 2019 р.)*. *Вісник психології і педагогіки, 2019, Випуск 24.* URL:
http://www.psyh.kiev.ua/Збірник_наук._праць._-_Випуск_24
6. Психолого-педагогічне забезпечення громадської підтримки освітніх інновацій: *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 01 листопада 2017 р.)* – К.: ДВНЗ «Університет менеджменту освіти», Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2018, 100 с. – Режим доступу: <http://umo.edu.ua/konferenciji-ta-seminari>
7. *Психолого-педагогічні технології формування позитивної громадської*

думки щодо освітніх реформ: методичні рекомендації / С. В. Баранова, О. І. Гуменюк, С. М. Іванченко, О. І. Хоріна; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології, Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2019, 56 с.

8. Семенець-Орлова І. А. *Державне управління освітніми змінами в Україні: теоретичні засади. Монографія.* – К.: ЮСТОН, 2018, 420 с.
<http://er.nau.edu.ua/handle/NAU/38242>

9. Слюсаревський М. М., Суший О. В. Громадська думка щодо стану і розвитку освіти. *Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні.* Нац. акад. пед. наук України, В. Г. Кремень (заг. редакція), К. : Пед. думка, 2016, с. 34–43.

10. Соціальна ситуація в Україні: особливості відображення трансформаційних процесів у громадській думці (2016–2018) : Довідник / Слюсаревський М. М., Гуменюк О. І., Дворник М. С., Черниш Л. П. - Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – №2 – Київ, 2018. – 261 с.

11. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми.* Зб. наук. пр., 2015, Випуск 42, Київ-Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 471 с.

12. Юрченко В.І., Гриценко Л.І. Реформування освіти в Україні: проблема сприйняття і довіри громадськості *Формування громадської думки щодо освітніх інновацій серед освітян: підсумки 4 етапу експерименту (Матеріали круглого столу, 13 червня 2019 р., Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, лабораторія психології спілкування).*// *Вісник психології і педагогіки*, 2019, Вип. 24.

http://www.psyh.kiev.ua/Збірник_наук._праць._-_Випуск_24

<https://doi.org/10.32405/2522-9931>

13. Brown, M.A. Attitudes and social categories: complementary explanations of innovation-adoption behavior. *Environment and Planning A*, 1080. - 12 (2), pp. 175-186.

14. Cheong Cheng, Y. "Hong Kong educational reforms in the last decade: reform syndrome and new developments", *International Journal of Educational Management*, 2009, Vol. 23, № 1, pp. 65-86.
<https://doi.org/10.1108/09513540910926439>
15. Iskandar, I. Teachers' Attitudes towards the Implementation of the National Standards in School-Based EFL Curriculum in South Sulawesi Primary Schools in Indonesia. *Conference: The 2nd International Conference on Language, Education and Innovation, June 2015*.
https://www.researchgate.net/publication/319016068_Teachers'_Attitudes_towards_the_Implementation_of_the_National_Standards_in_School-Based_EFL_Curriculum_in_South_Sulawesi_Primary_Schools_in_Indonesia/link/5e049a654585159aa49abc71/download
16. Karavas-Doukas, E. Teacher identified factors affecting the implementation of an EFL innovation in Greek public secondary schools. *Language, Culture and Curriculum*, 2015, 8 (1), 53-68.

**СУБ'ЄКТНІСТЬ ЯК ОСНОВА ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ
ВЗАЄМОДІЮЧИХ УЧАСНИКІВ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ
SUBJECTIVITY AS THE BASIS FOR PERSONAL DEVELOPMENT
OF INTERACTING PARTICIPANTS IN THE EDUCATIONAL PROCESS**

*Гурлева Тетяна Степанівна, кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник Інституту психології
імені Г.С.Костюка НАПН України (Київ, Україна).*

*Hurlyeva Tetiana S., Ph.D. in Psychology, Senior Researcher,
G.S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of
Pedagogical Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine).*

Анотація. У статті наголошується на тому, що для виникнення якісних, розвиваючих змін як в окремій людині, так і в її оточенні, необхідне становлення суб'єктності, забезпечення суб'єктної взаємодії, зокрема, між